

АРХЕТИПТИК ОБРАЗДАР АРКЫЛУУ АДАБИЯТТЫ ТҮШҮНҮҮ

АРХЕТИП КАК ЛИТЕРАТУРНОЕ ЯВЛЕНИЕ

ARCHETYPE AS A LITERARY PHENOMENON

Аннотация: Макалада текстти архетиптик / мифологиялык көз караш менен талдоого көңүл бурулат. Адабияттагы архетип – белгилүү каарман, окуя же абал, ички сезимди, идеяны жана көз карашты чагылдырууда колдонулуучу күчтүү универсалдуу образ. Макала архетиптик критицизмдин маанилүүлүгү, универсалдуу символдордун чечмелениш жолдорун да талкууга алат.

Түйүндүү сөздөр: мифологиялык, архетиптик, архетип, образ, сын, символдор.

Аннотация: Эта статья посвящена интерпретации текстов с мифологической / архетипической точки зрения. В литературе архетип – это типичный характер, действие или ситуация, также известный как универсальный образ, который действует как мощный инструмент выражения чувств, убеждений и идей. В статье также обсуждается важность архетипической критики, способов понимания универсальных символов и их значений.

Ключевые слова: мифологический, архетипический, архетип, образ, критика, символы.

Abstract: This paper is devoted to interpretation of texts from a mythological/archetypal standpoint. In literature, an archetype is a typical character, an action or a situation, also known as universal image, which acts as a powerful tool in expressing feelings, beliefs, and ideas. The paper also discusses the importance of archetypal criticism, the ways of understanding universal symbols and their meanings.

Key words: mythological, archetypal, archetype, image, criticism, symbols.

Архетиптик критицизм адабияттагы тарыхый таасири бар же салт катары эсептелинбеген, бирок жалпы, кайталанып туруучу жана адатка айланган элементтерге көңүл бурат. Ар бир адабий эмгек жалпы адабияттын бир бөлүгү катары изилденет. Мындай критицизмдин негизги каражаты – адабий феномен катары саналуучу архетиптер, кадимки образдар, каармандар, нарратологиялык көрүнүштөр, идеялар, жана алардын бири-бирине байланышы изилденип, алар аркылуу архетиптик окуунун базасы түзүлөт. Архетип – баштапкы образ, биринчи форма, үлгү [1]. Архетиптик критицизм “миф критицизми” деп да аталат, ал 1930-жылдардан баштап Нортроп Фрай жана башка окумуштуулардын эмгектеринде изилденген. Социалдык – гуманитардык илимдер чөйрөсүндө андан ары изилденип, Джеймс Г. Фрезер [11], Карл Г. Юнг [10], Ц. Тодоров [8] сыяктуу илимпоздордун эмгектеринде улантылган.

Архетиптерди изилдөөдө Клод Леви –Строссун (Claude Levi-Strauss) салымы чоң, ал ритуал биринчи пайда болгонбу же миф биринчиби деген суроого

жооп табууга аракеттенген [4]. Анын түшүндүрүүсү боюнча ритуал менен миф тыгыз байланышкан, миф концептуалдык деңгээлде, ал эми ритуал кыймыл аракет жасоо деңгээлинде функция аткарышат. Миф менен ритуалдын байланышын изилдөөнү андан ары тереңдетүү менен, Фрай “The Golden Bough” аттуу эмгегинде “адамдын элестетүүсүнүн грамматикасы катары” экендигин көрсөтүп, “социалдык жактан аң сезимден сырткары символизмди окуп үйрөнүү” үчүн баалуу булак экендигин айткан [9]. Ушундай эле түшүнүктү андан ары улантуу менен Зигмунд Фрейд жана Карл Юнг [10] жеке адамдын түш көрүү символизмин изилдеп чыгышкан. Нортроп Фрай үчүн мифтин же ритуалдын кайсынысы биринчи келип чыккандыгы маанилүү эмес болгон. Ал эми Фрезер үчүн ритуал окуянын драматикалык келип чыгышы же булагы катары эмес, анын маңызы катары каралышы маанилүү болуп саналат, анткени ритуал окурмандын көңүлүн бурдуруу куралы катары кеңири колдонулуучу каражат катары белгилүү [11].

Архетиптик критицизмдин өсүп өнүгүүсүндө Карл Юнгдун “жамааттык аң сезим” идеясынын таасири да чоң. Анын идеясынын негизин мифтердин жаралышына, көрүнүштөрдүн пайда болушуна, диний идеялардын жаратылышына, түш көрүү жана аларды чечмелөөдө ар кандай маданияттарда жана тарыхтын ар кандай убактарында байкалуучу окшоштуктарга көңүл буруу түзөт. Юнгтун теориясы боюнча аң сезимден сырткары, аңдабай туруп, ички туюмдун гана негизинде иш аткарууда, жүрүш-турушта мифтин каарманы негизги кызматты аткарат. Анткени, бала төрөлгөндөн баштап эле эс кирип чоңойгуча ошол элдин сыймыктанган баатырлары, мифологиялык каармандары жөнүндөгү жомоктордун негизинде тарбияланат. Мындай архетиптик мифтердин айтылышы, окуянын жүрүшү ар башка маданиятта ар түрдүү болгону менен мааниси бир. Юнгдун теориясы жана жазуулары боюнча архетиптер индивидуалдуу адам баласы аркылуу жаратылбайт [9]. Мифтердин каармандары ошол ар бир жеке адамдын башынан өткөн, бирок жалпыга белгилүү, көпчүлүк адамдар башынан өткөргөн тажрыйбалардын негизинде, бирок ар бир маданияттын тарыхый, социалдык, географиялык, маданий өзгөчөлүгүнө жараша түзүлөт.

Ошондуктан, Юнгдун теориясы үчүн архетиптик ситуациялар, образдар, идеялар, каармандар адамдардын жөнөкөй тажрыйбасынан алынып, бирок эмоционалдык чоң таасир бере алуучу мааниге ээ деңгээлге өтөт. Юнг 20 томдук чыгармалар жыйнагында көптөгөн архетиптер талданып, алардын ичинен өтө маанилүү катары эсептелинген беш архетип өзгөчөлөнүп көрсөтүлгөн. Алардын ичине (1) “ата менен эненин” архетиптик мааниси, баланын өсүп, чоңойуусунда өзгөчө мааниге ээ болуучу анын ата-энесинин архетиптик мааниси биринчи орунда турат. Ошондой эле мааниге ээ каармандын тажрыйба топтоосунда (2) карама каршы жыныстагы адамдын, “аялдын же эркектин” да архетиптик мааниси чоң. “Атанын” архетиптик образына жакын, өз алдынча образ катары берилүүчү (3) “акылман карыянын” орду да кеңири сүрөттөлөт. “Акылмандын” образы ар бир улуттун маданиятында ар кандай сүрөттөлгөнү менен алардын аткарган кызматы жалпысынан окшош. Кыргыз эпосторунда акылмандын образы билимдин символу катары кызмат кылып, көптү көргөн көрөгөч, ак сакалы жайкалган Бакай ата сыяктуу карыя, көсөм, акылмандын образы аркылуу көрүнөт. Юнгдун берүүсүндө эч качан бири бирине окшошпогон, ар бир каармандын өзүнө ган таандык, башкалардан өзгөчөлөнгөн архетиптик образы “көлөкө” (4) болуп саналат. Адам баласынын терс жактарын көрсөтүүчү, анын катаал, ичи тар, кара санатай, кара мүртөз жактарын көрсөтүүдө “көлөкөнүн” образы ар кандай ритуалдар, мифтер, диний ырым жырымдар, адабият жана башка искусство аркылуу кеңири ачылат. Юнгдун теориясы үчүн жогоруда берилген архетиптик образдардай эле өзгөчө мааниге ээ архетип адамдын “өзү” болуп саналат. Жеке адамдын өзүнүн индивидуализациялоо процессинде негизги орунда туруучу бул архетип адамдын өзүнүн жашоодо өз ордун табуу, өзү үчүн күрөшүү, “мифтин каарманы” катары жеңишке жетишүү сыяктуу жолдорду изилдөөдө көрүнөт.

Карл Юнгдун идеяларын колдонуу менен адабиятты изилдөөчү көптөгөн окумуштуулар архетиптик

мифтер адабияттын негизин түзөөрүн айтышат. Мод Бодкин “Archetypal Patterns in Poetry” аттуу эмгегинде англис акындары Кольридж менен Т.С. Элиоттун чыгармаларын изилдеп, кайрадан жаралуу мифологиялык архетип экендигин изилдеп чыккан [5]. Алардын айтуусунда көптөгөн азыркы убакта белгилүү болгон мифологиялык каармандар же идеялар мурунку мифтердин гана көчүрмөсү деп эсептешет. Миф критицизми же архетиптик критицизм адабиятты талдоодо өзгөчө көңүлдү чыгармадагы архетиптик образдардын келип чыгыш себептерин, ритуалдардын жана архетиптик символдордун маанисин чечмелөө менен адабиятты терең түшүнүүгө көмөк көрсөтөт. Ошондуктан, “миф бул адабият, жана ал адамзаттын элестетүүсүнүн эстетикалык жаратылышы катары эсептелиниш керек” экендиги айтылат [5].

Жыйырманчы кылымдын ортосунда архетиптик критицизмдин теориясы жана практикасы көп окумуштуулар, изилдөөчүлөр тарабынан колдоого алынып, критицизм мектебинин бири жана адабияттын полисемиялык теорияларынын бири катары өз ордуна ээ болот. Нортроп Фрайдын архетиптик критицизмдин өнүгүүсүнө кошкон салымы адабий архетиптин концептин терең түшүнүүдө анын антропологиялык жана психологиялык башатына өзгөчө көңүл буруу менен изилдөөнү жүргүзүү зарыл экендигин көрсөткөндүгүндө [9]. Фрайдын негизги идеясынын өзөгүн анын “ритуалдын келип чыгышын, аң сезимден сырткары туюм менен иш аракет кылуунун себептерин жана тарыхый өткөөл замандардын өзгөчөлүктөрүн изилдөөнү өтө зарыл маселе катары карабай туруп архетиптерди талдоо сынчынын милдети” экендигин көрсөткөнүндө деп эсептесек болот. Анткени Фрайдын айтуусу менен “архетиптер адабиятта кездешет, анткени алар адабиятта болуу үчүн жаратылат, жана адабият аркылуу жеткирилет”. Ошондуктан, адабий сынчы бул нерсени факт катары кабыл алып, архетиптик багытты критикалык методологиянын бири катары колдонуусу зарыл [12].

Адабияттагы архетиптик байланышууну изилдөөдө автордун жеке маалыматын да карап чыгуу маанилүү. Бирок адабий чыгарманын улуулугу андагы теманын, идеянын жана образдардын башка тексттер менен байланышуусу аркылуу көтөрүлөт, мында автордун оригиналдуулугуна караганда тексттин идеясы көбүрөөк мааниге ээ экендиги Фрай менен Фрезердин эмгектеринде талкууланат. Бул идеяны кыргыз окуучуларына түшүндүрүүдө Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын улуулугун архетиптик образдар түзөбү же автордун оригиналдуулугубу деген суроо жөнүндө ой жүгүртүү жардам бере алат, анткени анын чыгармаларындагы архетиптик образдардын берилишин анализдөө аркылуу алардын канчалык деңгээлде автордун оригиналдуулугун көрсөтөөрүн жана окурманга таасир этээрин далилдөөгө болот.

Архетиптик критицизмди изилдөөчүлөрдүн аныктамасы менен “жаңы чыгарма эч качан жаңы идеяны айтпайт, сөздөрдү оригиналдуу колдонуу аркылуу гана эзелтен бери келе жаткан нерсени тастыктайт” [4]. Анткени ыр же башка чыгарма автор менен окурмандын ортосундагы коммуникацияны түзөт, акын да окурман да бир коомчулуктун мүчөсү, алар мурдатан калыптанып калган түшүнүктөрдү, архетип-

тик образдарды бирдей деңгээлде түшүнүүсү менен чыгарманын канчалык деңгээлде коомчулукка жакын экендиги билинет.

Архетиптик критицизм башка критицизм мектептери менен карама каршы турбайт, мисалы, архетиптик критицизмди ар кандай тарыхый булактарга жана социалдык контекст менен тыгыз байланышкан тарыхый критицизмге каршы коюуга болбойт. Ошондой эле автордун жеке жашоосу жөнүндөгү фактыларга байланышкан биографиялык критицизмге да каршы коюуга болбойт. Анткени архетиптик критицизм адабий чыгарма өзүнүн түзүлүшүн, формасын башка адабий чыгармадан кандай деңгээлде алаарын изилдейт, анткени архетиптик критицизмдин негизги принциби “адабий чыгармалар башка адабий чыгармаларды гана чагылдырат” [4].

Архетиптик критицизмдин негизги аткарган кызматы адабий чыгармаларды лингвисттик жана поэтикалык жактан талдоодо структуралык анализ жүргүзүүгө даярдоо экендигин Нортроп Фрайдын эмгектерине таянуу менен айта алабыз [9]. Анткени француз структуралыктеринин изилдөөсүндөгү “тил бизди курчап турган чөйрөнү чагылдырбайт, ал курчап турган дүйнөнү түзөт” деген идеясынын келип чыгышы архетиптик критицизм менен байланышканын көрө алабыз. Дагы бир айта кетүүчү маанилүү нерсе, архетиптик критицизмдин “окурмандын жообу” (reader-response criticism) критикалык мектеби менен канчалык деңгээлде байланышканын карап чыгуу да маанилүү. Архетиптик теориянын негизинде автор жазган текстин толук түрдө өзү көзөмөлдөй албайт деп билебиз, анткени туюм жана акыл эс менен иштөө, коомчулук, адамдардын жашоо шарты, маданияты, билими, уккан жомоктору, өмүр жолу, кезиккен адамдары, окуган китептери, көргөн фильмдери, айлана-чөйрөдөгү мамилеси, ж.б. нерселердин баары автордун жаратуу жөндөмүнө таасир этет, анын чыгармаларын түшүнүүдө окурман үчүн ошондой эле коомчулуктун мүчөсү болуу зарылдыгы келип чыгаарын көрсөтүшкөн. “Окурмандын жообу” критицизмдин негизинде автор маанини жаратпайт, идея окурмандын түшүнүгүнүн гана ченеминде жарала тургандыгын далилдешет. Идеяны жаратууда окурман өзүнүн маданий тажрыйбасын, акыл-эс же туюм менен аракет кылуусун, социалдык ордун, коомчулуктагы аткарган кызматын, идеологиялык түшүнүгүн, алган тарбиясын, ж.б. колдонот. Мындан 20-кылымдын аягында архетиптик критицизмди кеңири колдонуу менен текстти ар тараптуу толук кандуу талдоого мүмкүнчүлүк түзүлгөнүн белгилей алабыз.

Архетиптик критицизмдин эң маанилүү салымы адабий жанрларды окуп үйрөнүүдө көрүнөт, анткени адабий чыгарма кандай гана байланыш жасабасын, жашоо менен, чындык, физикалык дүйнө, коом, философия менен, анын маңызы бул байланыштан алынбайт деген тыянак чыгарышат [6]. Архетип критицизмдин негизги борбордук принциби көрсөткөндөй “адабий чыгарма формасын, көлөмүн, жасалгасын башка адабий чыгармадан алат, адабият чыгармалары башка адабий эмгектерди гана чагылдырат” [6]. Адабиятты изилдеп, талдоодо структуралык багыттын мааниси да, таасири да, пайдасы да өтө зор экендигин көптөгөн илимий эмгектер тастыктап келе

жатат. Льюис Тайсон (2006) “Азыркы күндөгү критикалык теория” аттуу эмгегинде структуралык мааниси, анын изилдөө жолдору, башка критикалык окууларга тийгизген таасири жөнүндө кеңири маалымат берген [5].

Фрай Нортроп иштеп чыккан “миф теориясы” (theory of myths) бир гана мифологияны изилдөөдө эмес, жалпысынан адабий жанрларды, өзгөчө Батыш адабий традициясынын структуралык принциптерин издеп табууда кеңири колдонулат. Фрайдын теориясы боюнча ал төрт нарративдик моделдерди талдоого багытталат. Анын айтуусунда бул теория *комедия, романс, трагедия, сатира/ирония* сыяктуу адабий жанрлардын структуралык принциптерин ачууга негизделет [9].

Фрай Нортроптун теориясы боюнча адамзат өздөрүнүн нарративдик элестетүүлөрүн фундаменталдуу эки жол менен бере алышат: идеалдуу жашоону же дүйнөнү чагылдыруу жана чыныгы жашоону, дүйнөнү чагылдыруу. Идеалдуу дүйнө чыныгы дүйнөгө караганда коозураак, жакшыраак, анткени ал жашоо адамдардын кыялындагы жашоо, адамдар кыялданган чындык, тазалык жана акыйкаттык ал идеалдуу дүйнөнүн жашоосу. Фрай бул жашоону “жай айынын мифи” (mythos of summer) деп атап, аны роман жанры менен ассоциациялайт. Бул ар кандай кызыктуу жоруктар дүйнөсү, мында каармандар баатыр болот же ханзаада, принц, же акылдуу эр жигит катары же сулуу, акылман кыз катары берилип, өздөрүнүн максатына жетүү үчүн көптөгөн тоскоолдуктарды жеңип чыгышат. Англис адабиятында роман жанры өтө кеңири таралган жана окурмандары көп десек да болот. Мисалы:

Бул жанрга карама каршы коюлган жанр чыныгы жашоо жөнүндөгү реалисттик жашоону сатира, ирония менен чагылдыруу. Чыныгы дүйнө ар кандай тажрыйбалардын, тоскоолдуктардын, күрөштүн, белгисиздиктин, жеңилүүнүн, жеңүүнүн дүйнөсү. Фрайдын айтуусу менен бул “кыш айынын мифи” (mythos of winter), ал ирония, сатира жанры менен ассоциацияланат. Анткени протогонисттер жашоонун татаалдыгын трагедиялык көрүнүштөр аркылуу көрсөтүп, чыныгы дүйнөнү ирония менен чагылдырышат. Ирония же сатиранын каармандары чоң жетишкендиктерге жетүүгө аракет кылышат, бирок жете алышпайт, бактылуу жашоо жөнүндө кыялданышат, бирок алардын кыялы ишке ашпайт, анткени алар кадимки эле биз сыяктуу адамдар, күнүмдүк жашоосу менен, ыр-күлкүсү, кайгы-капасы аралаш, жашоонун татаалдыгын башынан өткөрүп жаткандар. Бул жанрга Шекспир, Джон Стейнбек сыяктуу англис улуу акын-жазуучуларынын жана кыргыз улуу жазуучусу Чынгыз Айтматовдун чыгармалары, улуу акын Байдылда Сарногоевдин ачуу чындык аралашкан сатиралык ырлары кирет.

Сатира комикалык күзгү аркылуу чыныгы жашоону, адамдардын баамсыздыгын, түркөйлүгүн, ичи тардыгын, тартынчаактыгын, теңсиздигин же ынсапкорлугун талдап билүүгө мүмкүндүк берет. Сатира дүйнөсүндө адамдардын алсыздыгы келекеленет, кээде ур-тепкиге алынат, шылдыңданат, ачуу юмор аркылуу жазаланат.

Архетиптер көркөм чыгарманын, жомоктордун эпостордун жана легендалардын жалпы адамзатка

белгилүү болгон символикаларынын негизин түзүүчү башкы, фундаменталдуу мотивдер жана образдар катары белгилүү. Көркөм адабиятта чыгарманын стереотиптүү башатын билдирүүчү тилдик өзгөчө уюштурулган формулалар (клише, штамп, трафарет), туруктуу сөз айкаштары, же стандарттуу сүйлөм түрмөктөрү көп учурайт. Мындай туруктуу сөз айкаштарынын же формулалардын негизин, дайыма колдонулуучу – метафоралык же метафоралык эмес салттык салыштыруулар жана метафоралар түзөт. Мындай элементтер кандай гана көркөм чыгарма болбосун анын байыркы тил жана адабият менен байланышы бар экенин көрсөтүүчү архетиптик образдар болуп саналат. Архетиптин поэзиядагы колдонулушун убагында Гегель изилдеп, ал мындай символдор салыштыруучу конструкциялар аркылуу берилээрин айткан. Гегельдин оюу боюнча салыштыруу үчүн колдонулган предметтер күнүмдүк турмуштан алынып, көп ойлонууну талап кылбаган айлана чөйрөдөгү предметтер, жаратылыштагы кубулуштар түзөөрүн айтат. Дүйнөлүк адабиятта Шульская О.В. архетиптик салыштыруулар 19-20-кылымдарда кеңири таралганын айтат [12].

Манас эпосундагы архетиптик салыштыруулар жаратылыштын, жаныбарлардын өзгөчөлүктөрү менен берилген, мисалы: **Ботодой** бели ийилген / **Чийдей** кашы чийилген / **Карчыга** куштай тапталган (Манас эпосунан). Чыгармадагы негизги мотив *издөө* болуп саналат. Манас эпосундагы *издөө* түшүнүгү мотив катары баардык көркөм чыгармаларда кездешүүчү архетиптик көрүнүш [2].

Кыргыз элинин улуттук маданияты жана салты баатырларды баяндоо, алардын жүрүштөрүн, даңазалоо менен мүнөздөлөт. Баатырдын эрдиги архетип катары негизинен сүйүү жана намыс менен байланышкан. Ал эми баатырдык касиет үчүн анын ажырагыс бир бөлүгү анын жанындагы аялзаты. Манас эпо-

сундагы эң маанилүү бөлүгүн түзүүчү идея баатырга ылайык, анын баатырдык касиетине төп келген, ага тең келе алуучу жар табуу. Баатырга жар болуу – бир гана сулуулукту гана эмес, баатырга ылайык, акылмандуулукту, бардык тарабынан төп келген тектүү жердин кызын алуу Жакып кандын максаты. Эпикалык чыгармаларда жолугуучу аялзатынын архетиптик образдары аял – эне, аял – жоокер, аял – акылман (кеңешчи), аял – чебер, аял – кеңешчи сыяктуу архетиптик (Чыйырды, Каныкей, Айчүрөк, Жаңыл Мырза, Кыз Сайкал, ж.б.) образдарды жолуктурууга болот.

Адабияттар

1. Асанов Ү. А. (башкы редактор). *Философия энциклопедиялык окуу куралы. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору.* -Б., 2004.
2. "Манас" эпосу. 1-том. (1984-ж.) - Саякбай Каралаев.
3. Barthes, Roland. *Mythologies.* 1957. Trans. Annette Lavers. New York: Hill and Wang, 1972.
4. Lévi-Strauss, Claude. *Tristes Tropiques.* Trans. John and Doreen Weighman. New York: Atheneum, 1974.
5. Tyson, Lois. *Critical theory today : a user-friendly guide.* 2nd ed. 2006
6. Lévi-Strauss, Claude. *The Raw and the Cooked.* 1964. Trans. John and Doreen Weighman. New York: Harper, 1975.
7. Propp, Vladimir. *The Morphology of the Folktale.* 1928. Trans. Laurence Scott. Austin: University of Texas Press, 1968.
8. Todorov, Tzvetan. *The Poetics of Prose.* Trans. Richard Howard. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1977.
9. Frye, Northrop. *Anatomy of Criticism: Four Essays.* Princeton: UP, (1957) 2004.
10. Jung, Carl. *The Archetypes and the Collective Unconscious.* Vol. 9, Part 1 of *Collected Works.* 2nd ed. Edited by Gerhard Adler. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1980.
11. Frazer, James G. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion,* 12 vols. London: Macmillan, 2000
12. Шульская О.В. *Формульные употребление слова звезда и их преобразование в стихотворных текстах поэтов XX века // Поэтика и стилистика 1988-1990. М.: Наука, 1991. С.100-108.*